

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

У статті досліджуються асоціативні наращування назв емоцій із застосуванням теорії поля, що забезпечує системність дослідження, а також можливість змодельовувати простір емоцій у межах мовної картини світу української народної пісні.

Ключові слова: емоція, емоційна лексика, мовна картина світу, емотивний потенціал.

В статье исследуются ассоциативные наращения названий эмоций с применением теории поля, что обеспечивает системность исследования, а также возможность моделирования пространства эмоций в рамках языковой картины мира украинской народной песни.

Ключевые слова: эмоция, эмотивная лексика, языковая картина мира, эмотивный потенциал.

The article investigates the associative augmentation of the nominations of the emotions by way of the application of the field theory that ensure the systematic character of the investigation and the possibility of the modelling of the space of the emotions in limits of the linguistic picture of the world of the Ukrainian national songs.

Key words: emotion, emotional lexicon, linguistic picture of the world, emotional potential.

У новітніх дослідженнях із семантики емотивних назв ураховуються як позамовна інформація про феномен емоції (почуття), так і його місце та роль у формуванні національної мовної картини світу, що дозволяє простежити смислову перспективу розгортання емоціогенних образів. У народних піснях найповніше реалізується притаманна даному етносу семантика лексичних об'єднань, зокрема досліджувана нами емоційна лексика, чим і пояснюється актуальність нашої статті.

Проблема емотивних назв та їх естетичної значущості в художньому тексті як важливе мовноестетичне явище останнім часом усе частіше привертає увагу українських мовознавців і має принципове значення для розуміння специфіки поетичномовних картин світу (М. В. Гамзюк, П. О. Селігей, Л. І. Ніколаєнко та ін.).

Метою нашої роботи є дослідження мовного вираження емоцій та виявлення їх стилістичних функцій в українських народних піснях.

У нашій роботі відповідно до мети ми визначили такі завдання: здійснити аналіз українських народних пісень щодо наявності в них емоційної лексики, тобто такої, що передає емоції, емоційний стан; схарактеризувати особливості емоційної лексики в українських народних піснях; дослідити метафоричні образи, які слугують джерелом предикатів для назв емоцій і почуттів в українських народних піснях.

Емоція як «особливий клас суб'єктивних психологічних станів, які відбивають у формі безпосередніх переживань приємного або неприємного результату практичної діяльності, направленої на задоволення актуальних потреб» [4, с. 204], представлена в різноманітних психічних і фізичних реакціях людини, які виникають при порівнянні оточуючої дійсності з ідеалізованою моделлю світу.

Слід зазначити, що єдина наукова класифікація емоцій як психічних і певних фізичних реакцій людини у традиційній психології, на жаль, не вироблена, зокрема це стосується вищих емоцій, серед яких виділяється так звана група суспільних емоцій, тобто таких, за допомогою яких виявляється ставлення людини до інших живих істот, у тому числі і до собі подібних.

На наш погляд, традиційний розподіл на негативні і позитивні емоції (суб'єктивні за своєю природою) не вимагає ніяких зусиль від звичайної людини, хоча погоджуємося з думкою Л. І. Ніколаєнко про те, що цілком правомірним буде запровадити як у психології, так і в мовознавстві терміни *деструктивні* і *конструктивні емоції* [5, с. 45–46].

До емоційних відносять слова, що називають психічні, внутрішні стани, характер, світовідчуття, переживання (*радість, любов, щастя, сум тощо*); будь-яке поняття з одним компонентом – позитивним чи негативним. Також до емоційних належать слова з оцінними значеннями, що виявляються у певних

характеристичних ознаках. З-поміж них: характеристика людей (*красень, лебідонька*); характеристика навколишнього світу, будівель (*хороми*); емоційна кваліфікація дій людини, процесу говоріння (*базікати*). Виокремлюємо також низку емоційних слів і словосполучень, з-поміж яких: слова, що містять у своєму лексичному значенні емоційне забарвлення – позитивне чи негативне (*милий, ласкавий*); слова, в лексичному значенні яких емоційність привноситься афіксами (*земелька, чорнявенький*).

Основною умовою для відокремлення емоційних слів і словосполучень також вважаємо здатність самого слова виражати почуття, емоції; необхідність відповідного контексту, що надає слову відповідного емоційного звучання. До емоційних слів відносимо також слова, що виконують специфічно-стилістичні функції і виступають у ролі образних символів.

Основним смисловим навантаженням емоційної лексики в українській мові виступає вираження почуттів і настроїв людини.

В українській мові є цілі шари лексики, призначені для вираження емоцій. Емоція присутня в лексемах, різних за своєю частиномовною приналежністю, наприклад, найменуваннях стану і дії: *співчуття, жаль, втіха, страждати, здивувати, драгувати, турбуватися, докоряти, плюндрувати, викривати*. У першу чергу, це прикметники і прислівники, які виявляють дуже велику різноманітність емоційної семантики. Наприклад: *поганий, прекрасний, жахливий, страхітливий, гидкий, біснуватий, сумний, радісно, цікаво, сумно, жахливо*.

В українських народних піснях, зокрема у піснях про кохання, родинне життя, колицкових, лексико-граматична група суспільних емоцій є найбільшою, найчисленнішою, наприклад: – *Вернися, соколе, – Не вернися, забарюся, Гордуси ти мною, Буде твоє гордування Все перед тобою...* (А вже весна, а вже красна), *Матуся вийшла та віночок зняла, Та нелюбові дала. Коли б же я тебе знала – Я б його розірвала, Ніж нелюбові дала.* (Вийди, вийди, Іванку).

Найчастіше в українських народних піснях лексика на позначення психічних станів, емоцій представлена лексемами кохання, любов і похідними від них: *кохалися, любилися, нелюб*, а також лексикою, пов'язаною з родинним життям, вічанням або розлученням, пор.: *Як ми ся любили – Сухі дуби цвіли, Як ми ся лишили – Зелені зів'яли.* (Вийду на горбочок), *Любилися, кохалися, Та й не побралися, Тільки наші вороженьки Та й навтішалися* (В чистім полі криниченька), *Ой чи явір, чи не явір, та зелена то яворина. Між шістьома дівоньками тільки мені ти одна мила.* (На добраніч усім на ніч). *Любив тебе я дівчиною, Любитиму молодичею, А ще довго та й буду ждати, Покіль станеш удовичею!* (Не всі тії сادي цвітуть).

Лексика на позначення емоцій виражає не тільки позитивні емоції, але і негативні, наприклад, ненависть, страждання, душевний біль, пор.: *Кого ж ненавиджу, Та кого ненавиджу, З тим не розминуся!* (Ой там за Дунаєм). *Розсердився, розгнівався Мій милий на мене, А як гляне, серце в'яне І в нього, і в мене.* (Дощик, дощик). *Та втопила золоте відерце – Заболіло в*

дівчиноньки серце. (За туманом нічого не видно). *Тому горе, хто кохає, – З стрепен ніжок не виймає!* (Коло млина, коло броду). *Ой ти, дівчино зарученая, Чого ж ти ходиши засмученая?* (Ой ти, дівчино зарученая). *Буду терпіти велику муку, Поки не скаже: «Дай, серце, руку!»* (Ой ти, дівчино зарученая).

Будь-які емоції та почуття в українських народних піснях можуть бути висловлені прямо і через контекст. Ось як, наприклад, емоції передано не «емоціогенною» лексикою, а через контекст: *Рибалочка по бережку Да рибоньку ловить; А милая по милому Білі ручки ломить. Рибалочка по бережку Да рибоньку удить; А милая по милому Білим світом нудить* (Ішов милий горонькою). *Ой одбила щука-риба Од берега ряску, Утеряла дівчинонька В козаченька ласку.* (Ой не шуми, луже). *А мій батько їхав, їхав, Та до мене й не заїхав... Ніч моя темна, Ще й ти, зоре ясна! Видно, моя доля безщасна!* (Ой чую я через люди). *Там дівчина ходила, Ходила, ходила, Чубарики-чубчики, ходила. Та й хлопців моргала, Моргала, моргала...* (Ой на горі калина, під горою малина).

На думку П. О. Селігея, назви емоцій метонімічно виникають від назв якихось «емоціогенних» предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання [6; 7]. Відбір предикатів для повідомлень про психічну сферу звичайно диктується тим загальним образним рядом, на основі якого відтворюється духовне життя людей [1, с. 95]. Серед метафоричних образів, які слугують джерелом предикатів для назв емоцій і почуттів в українській мові, є, зокрема, образи *вогню, води, тягара (чогось важкого), поранення (фізичного ушкодження), світла й темряви* [3], тобто відтворюється той самий набір метафор, на який виводить і етимологія метафоричних назв емоцій, але не всі перелічені метафоричні назви емоцій трапляються саме в українських народних піснях, найчастіше метафоричним образом емоцій і почуттів виступає образ *тягара*, пор.: *Мамко моя, зроб ми дащо, За Іванком дуже тяжко. Мені мати ворожила – Взяла тичку та й набила.* (Тече вода каламутна). *Два голубчики літали, Золотий камінь хитали. Хитала вони, впустили, А кого вони прибили?* (Два голубчики літали). *Ой коню мій, коню, Чого не говориш, До сирі землі Головоньку клониш? Чи я тобі тяжкий, Чи я тобі важкий, Чи тяжкая-важка Золотая зброя?* (Зелений дубочок). *Тяжкі ж мені, важкі Твої вечорниці,* (Зелений дубочок). *Нахилійтесь, густі лози, Та вже й похилились...* (Дивились карі очі Та й вже зажурились). (Ой од моря та й до моря). *Як вітер повіє, то росоньку звіє, А моє серденько в тяжкій тузі мліє. Ой моє серденько з каменя твердого, Розпукається ми з жалю великого.* (Жалі мої, жалі).

В українських народних піснях найчастіше позитивні і негативні емоції, викликані коханням, переплітаються, наприклад: *Марусино, серце, пожалій мене, Візьми моє серце, дай мені своє. Де Крим за горами, де сонечко сяє, Там моя голубка з жалю завмирає.* (Взяв би я бандуру). *В чистім полі криниченька На чотири зводи, Любив козак дівчиноньку Не чотири годи. Любилися, кохалися, Та*

й не побралися, Тільки наші вороженьки Та й навтішались. (В чистім полі криниченька).

Аналіз нашого мовного матеріалу показав, що в українських народних піснях негативні емоції найчастіше реалізуються за допомогою лексеми *жаль* та похідними від неї, а виникає ця емоція (або почуття) при ліричній розповіді про кохання та родинне життя, в інших жанрах українських народних пісень подібні емоції трапляються дуже рідко, наприклад: *Жалі мої, жалі, великі, не малі, Як майова роса по зеленій траві. Як вітер повіє, то росоньку звіє, А моє серденько в тяжкій тузі мліє. Ой моє серденько з каменя твердого, Розпукається ми з жалю великого. Червона калино, не стій над водою, Молода дівчино, жаль ми за тобою.* (Жалі мої, жалі). *Ой жаль-жаль Мені буде – Візьмуть її люди! Візьмуть її люди – Моя не буде! Ой жаль-жаль!* (Копав, копав криниченьку).

Емотивні деривати виявляють найбільшу здатність до метафоризації. До складу метафор з назвами емоцій, як зазначає Л. І. Ніколаєнко, входять назви *серце* і *душа* як вмістилище жалю, пор.: укр. *серце (душа) розривається (крається); серце кров'ю обливається; душа болить; жалість бере за серце; душа (серце) перевертається.* [5, с. 48].

В українських народних піснях емоції *співчуття, жалості, жалю* часто виступають синонімами до лексем *туга, плач, горе, лихо, сльози, мука, жура* та похідним від них, а також можуть передаватися словами інших частин мови: прикметниками та дієсловами (*нещасний, безщасний, засмучений, тяжкий, важкий, плаче, ридає, котяться сльози, журиється, б'ється*), наприклад: *Зелена ліщинонько, Чом не горши, та все куришися; Гей, молода та дівчинонько, Чого плачеш, чого журишися?* (Зелена ліщинонько). *Рибалочка по бережку Рибоньку хапає; А милая по милому Тяженько вздыхає. Рибалочка по бережку, Як ластівка в'ється; А милая по милому, Як горлиця, б'ється.* (Ішов милий горонькою). *Козак од'їжджає, Дівчинонько плаче: «Куди їдеш, козаче?»* (Козак од'їжджає, дівчинонько плаче). *Ой як упускала – Легенько зітхала, А як випускала – Плакала й ридала.* (Ой коли б той вечір).

Як правило, емоції жалю, душевного болю, туги, важкості на серці ліричний герой української народної пісні пов'язує з почуттям кохання, нещасливим у тому сенсі, що кохання не завжди призводить до вінчання, а згодом і до довгого щасливого в коханні подружнього життя, радше навпаки, саме це і спонукало до життя появу таких жанрів українських народних пісень, як пісні про кохання та пісні про родинне життя, пор.: *Не всі тії сади цвітуть, Що весною розвиваються. Не всі тії та й вінчаються, Що любляться та кохаються.* (Не всі тії сади цвітуть). *Піду на весілля, Гляну на тебе, Покотяться сльози В тебе і в мене.* (Ой зайди, зайди).

Як було зазначено вище, в українських народних піснях вмістилищем емоцій є лексеми *серце* і *душа*, причому душа і серце виступають дублетними синонімами, але лексеми *серце (серденько)* відається значна перевага, наприклад: *Там дівчина воду набирала. Та втопила золоте відерце – Заболіло в дівчиноньки*

серце. (За туманом нічого не видно). *Приходжу я та під віконце: «Гей, добрий вечір, ти, дівчино-серце!»* (Зелена тая ліщинонька).

В останньому прикладі лексема *серце* в контексті виступає синонімом до лексеми *дівчина*, що є доволі розповсюдженим явищем контекстуального синоніма у жанрі пісень про кохання, часто трапляється і зменшено-пестливий варіант наведених лексем, наприклад: *«Дівчинонько-серденько, куди їдеш? Скажи мені правдоньку, де живеш!» «Тепер же я догадався, чия ти! Пустити ж мене, серденько, до хати!»* (Добровечір, дівчино, куди їдеш). *Поza селом, поза селом Повезено сіно. А десь моє серденько Вечеряти сіло. Ти думаєш, дівчинонько, Що в степу ночую, А я твої голосочки Щовечора чую.* (Поza селом, поза селом).

Трапляються і випадки, коли лексема *серце (серденько)* виступає контекстуальним синонімом до лексеми *козак*, хоча і значно рідше, наприклад: *А вже ця слава По всім світі стала, Що дівчина козаченька Серденьком назвала.* (Ой у полі нивка).

Аналіз нашого мовного матеріалу показав, що лексема *серце* та похідна від неї лексема *серденько* є найбільш частотними, крім лексем *кохати (кохатися), любити (любитися)*: *«Ой ти, дівчино-чарівниченько, Причарувала моє серденько!» «Якби ж ти так знав з сіней до хати, Як я умію всіх чарувати!»* (Ой ти, дівчино заручена). *Гей, мене чарують Зорі серед ночі. Не дають заснути Серцю карі очі* (Ой чого ти, дубе).

В українських народних піснях, зокрема піснях про кохання, присутня негативна (деструктивна) емоція злорадства, зловтіхи, яка виражається найчастіше лексемами *судили, втішались, розцебетали, розлучили*, наприклад: *Любив дівчину півтора року, Доки не дізнали вороги збоку. А як дізнали – розцебетали... Пийте, гуляйте, як самі знайте, – Де двоє ходять, не розлучайте!* (Гаю, гаю, зелен розмаю). *Любилися, кохалися, Та й не побралися, Тільки наші вороженьки Та й навтішались* (В чистім полі криниченька). *Настучиться, нагримиться – Дрібен дощик піде... Насудяться воріженьки, Дівка замує піде.* (Над моєю хатиною).

Цікавим видається той факт, що в українських народних піснях той, хто уособлює злорадість, тобто герой-злорадник ніколи прямо не називається, йдеться про загальнолюдську рису характеру – звичайну заздрість, заздрість до чужого щастя. Образ злорадника – узагальнений, як правило, це невідомі слухачеві, а може і ліричному герою *вороги (вороженьки, воріженьки)*, інших, більш точних слів для злорадників-заздрисників народна думка не знаходить: *Судить, судить, воріженьки, Судила б вас тряся! А моєму миленькому Пошли, Боже, щастя.* (Над моєю хатиною).

Залучення до розгляду позамовного контексту також актуалізує емотивний потенціал мовних одиниць, відповідно до причин емоційної реакції, є мовні та позамовні види висловлення емоцій [2]. Мовними вважаються певні слова співрозмовника, які викликають емоцію людини. Позамовними є авторські описи дій, фактів, пам'ять про події, уявні

(модельовані) ситуації, адже не завжди емоція виражається якоюсь певною лексемою, наприклад: – *Гуляй, гуляй, дівчинонько, Я й додому одведу. Не веди ж ти мене, Не прошу я тебе, Бо лихого мужа маю, Буде бити мене.* (І шумить і гуде).

У перспективі дослідження емоцій в українському фольклорі, зокрема в українських народних піснях, доцільно спрямувати на вивчення типових образних етноментальних уявлень, властивих українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 401 с.
2. Гамзюк М. Б. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) / М. Б. Гамзюк. – К. : Видавничий центр КДЛУ, 2000 – 256 с.
3. Левонтина И. Б. «Жалость» / И. Б. Левонтина // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под ред. Ю. Д. Апресяна. – М : Школа «Языки русской культуры», 1999. – С. 107–112.
4. Немов Р. С. Практическая психология / Р. С. Немов. – М. : Издательский центр «Академия», 1998. – 632 с.
5. Ніколаєнко Л. І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття та злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) / Л. І. Ніколаєнко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 45–57.
6. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 24–32.
7. Селігей П. О. Як українці говорять про свої думки та емоції / П. О. Селігей // Українська мова та література. – 2005. – № 33. – С. 7–10.
8. Українські народні пісні. – Харків : Фоліо, – 2003. – 250 с.